

Глава втора

ПОЗНАНИЕ НА СВЕТА

Последната крачка на разума е признаване на това, че съществува безкрайност, която го превъзхожда.

Б. Паскал

В един от разказите на полския писател-фантаст Станислав Лем е описан опит на учен, който поставил изолирани мозъци в особени сандъчета и ги включил към устройства, създаващи пълна илюзия за реалност. Като показал своето устройство на гост, ученият казва: "Това е тяхната съдба, техният свят, тяхното битие — всичко, което те могат да постигнат и познаят. Там се намират специални ленти със записани на тях електрически импулси, те съответстват на тези сто или двеста милиарда явления, с които може да се сблъска човек с най-богат на впечатления живот. Ако повдигнете капака на барабана, бихте видели само блестящи ленти покрити с бели извивки, които приличат на ивици от плесен върху целулоид, — но това са знойните нощи на юга и бученето на вълни, това са тела на животни и грохот на стрелба, това са погребения и гуляи, вкус на ябълки и круши, снежни бури, вечери, проведени в семеен кръг до горящата камина и викове на палубата на потъващ кораб; планински върхове и гробища, халюцинации по време на бълнуване, — там е целия свят!"

В този разказ става въпрос не просто за неудържим полет на фантазията, а е даден своеобразен модел на нашето познание. Въпросът поставен в него от Лем е централен в гносеологията. Как можем да получим достоверно знание за действителността намираща се извън нас?

Нещо повече, не само че нашите органи на сетивата твърде често ни заблуждават и техните данни са доста илюзорни. (Например, на нас ни се струва, че слънцето

се върти около земята, че камъкът и ръката са нещо цяло, че на екрана се извършва не смяна на кадрите, а истинско движение на фигури и т. н.) Въобще е трудно да се докаже, че това дърво или този дом съществуват независимо от мен именно такива, каквито аз ги възприемам. Сега те ми се струват такива, но как биха изглеждали, ако устройството на моите сетивни органи би било друго? Известно е например, че насекомите виждат света различно от нас. Следователно за тях той е различен.

Строго погледнато звукът като такъв не съществува. Има само вълни, които действайки на моя слухов апарат създават у мен у с е щ а н е за звук. Точно такава усещане лесно може да се получи с механично дразнение на ушния нерв. Не съществува като такава и светлината (или цвета). Има поток от кванти, които по определен начин въздействат на нашите зрителни органи.

Следователно може да се докаже, че всички усещания, от които се образува нашата картина за света зависят от нашите рецептори или възприемащи апарати. Един и същ ток пропуснат през езика създава усещане за киселина; пропуснат през окото — усещане за червен или син цвят; през кожата — усещане за гъдел, а през слуховия нерв — усещане за звук¹. Още английският философ Дейвид Юм, а след него австрийският физик Ернст Мах показват как като приемаме усещането за е д и н с т в е н и з т о ч н и к на познание, ние неизбежно идваме до крайна форма на скептицизъм. Мах в своя труд за отношението на физическото към психическото развива тази мисъл с неумолима последователност. Той изхожда от това, че всяко възприемано от човека явление на външния свят е едновременно и наше усещане, следователно — психично състояние². По този начин, ако нашата мисъл оперира с информация, съобщавана само от сетивните органи, ние едва ли ще можем да намерим о б е к т и в н и к р и т е р и и за познание на света. Ще се окажем в положението, за което говори Шопенхауер. Отвън е невъзможно да се проникне в същността на нещата: колкото и да напредваме в своето изследване

като резултат ще имаме само образи и имена. Ние се уподобяваме на човек, който, бродейки около замък, безрезултатно търси входа и в същото време скицира фасадата."³ Или ако прибегнем до друго сравнение, приличаме на героите от приказката "Вълшебникът от изумрудения град", на които всичко в града се струва зелено поради поставените им очила със заключалка.

Но има неща, които ние знаем без никога да сме ги видели: това са както безкрайно отдалечените от нас звезди, така и елементарните частици на веществото. Как човек съди за тях без помощта на сетивата? Очевидно освен сетивата и най-простите умозаклучения съществува друга степен на познание, в която централна роля играе абстрактната мисъл.

Към обектѝ, недостъпни за непосредствените усещания, води път, минаващ през безплътния свят на математически и логически абстракции.

Първоначално абстрактното мислене, както показва още през XVIII век Тома Аквински, е неотделимо от сетивните представи; но като се развива постепенно и усложнява то ни извежда от тесния кръг на емпирията⁴.

Отблъсквайки се от сетивното, мисълта извършва свои операции вече в сферата на идеалните умопостижими структури.

"Здравият смисъл", обикновената логика — тези елементарни средства на познанието първоначално сковат полета на абстрактната мисъл, но с всяка стъпка тя отива все по-далече от обичайния свят на разсъдъчните понятия. "Рациото", обикновеният разсъдък, отстъпва място на широките хоризонти на научното и философско постижение. На по-висока степен "здравият смисъл" се оказва толкова ненадеждно и неподходящо оръдие, колкото и сетивните органи. Разбира се в сферата на бита той вярно ни служи заедно със своите спътници — "шестте сетива", но от определен момент нататък владенията на обичайната логика свършват.

Това може да се види като вземем за пример естествознанието, когато става въпрос за замяна на една

система от понятия с друга — по-сложна: в частност, за прехода от Евклидовата геометрия към геометрията на Лобачевски, или от класическата физика на Нютон към физиката на относителността. Това, което преди е представяно за единствено възможно, и мирно се вмести в рамките на "здравия смисъл", се оказва само стъпало, етап в главозамайващото устремяване на физико-математическата мисъл към дълбините на световната реалност.

В това отношение е характерен афоризмът на знаменития датски физик Нилс Бор, който в изказването си по време на обсъждането на една нова теория казал: "Всички са съгласни, че предполагаемата теория е безумна. Въпросът е в това, достатъчно ли е безумна, че да се окаже и вярна." С други думи противоречието на хипотезата със "здравия смисъл" се оценява от учените сега не като неин дефект, а по-скоро като достойнство⁵.

Неслучайно френският философ Анри Бергсон нарича нашата обичайна логика — "логика на твърдите тела"⁶. Тя е тясно свързана със сетивните представи и това, което е невъзможно да си представим, от нейна гледна точка е лъжливо. Съвременната физика на макросвета оперира именно с "непредставими", парадоксални понятия⁷. Какво може да ни се стори по-абсурдно например от твърдението, че премествайки се "атомните обекти не се движат по траектория"?

Според думите на английския физик Пол Дирак квантовата теория се основава главно на такива понятия, които не могат да бъдат обяснени с помощта на известни понятия и даже въобще не могат да бъдат обяснени адекватно с думи⁸. Това убеждение споделят и съветските учени. "Квантовата механика — пише академик М. Омеляновский — отразява с точни понятия движението на атомните обекти, което при едни условия е подобно на движението на частиците, в други — на разпространението на вълните, но то едновременно коренно се различава и от двете. Трябва обаче определено да се подчертае, че такова движение е непредставимо"⁹. По такъв

начин имаме както логическо противоречие, така и пълна невъзможност да представим обекта като нагледен модел — обаче все пак става дума за действителността.

Нилс Бор подчертава, че в изследването на микросвета науката се ориентира едновременно към "две взаимноизключващи се постановки"¹⁰. Това значи, че вече е невъзможно явлението да бъде вмъкнато в прокрустовото ложе на стария синтез; налага се то да бъде описвано с противоречиви термини. На това се основава провъзгласеният от Бор принцип на **д о п ъ л н и т е л н о с т т а**, който по негово мнение, може да се приложи и в психологията, и в други области на знанието. Междувременно, много преди установяване принципа на допълнителност в науката, по аналогичен начин се строяли и вероучителните формулировки на християнството и антиномичната логика на будистите.

Антиномиите на религиозните символи напомнят "допълнителното" описание на реалността при физиците. Именно това има предвид немският богослов Денцер, когато твърди, че "теоретико-познавателните следствия на атомнофизическата ситуация излизат от рамките на физиката и навлизат дълбоко в съвременното богословие"¹¹.

* * *

Също толкова неуютно се чувства рационализмът и в най-старата си крепост — математиката, считана още в антични времена за скелет на естествознанието. В началото на нашия век математиката бе разтърсена от своеобразна "криза на основите", предизвикана от откриването на парадокси и противоречия, до които довели струващите се безспорни методи на традиционната логика. За преодоляването на тази криза допринасят трудовете на Б. Ръсел, Д. Гилберт, А. Колмогоров и П. Новиков. Като резултат от кризата математиката се разделя на няколко клона, няколко "математики", в зависимост от употребяваните средства за доказателства. Та-

ка една безспорно доказана в рамките на класическата математика теорема, се оказва невярна в рамките на интуиционната математика. А през 30-те години на нашия век виенският логик Курт Гьодел, в своята знаменитата теорема за непълнотата показва, че даже в най-простите съждения за аритметиката на целите числа има твърдения, които по принцип не може нито да се докажат, нито да се отхвърлят. С други думи, оставайки в рамките на математическата строго формална логика, не е възможно да се построи единна непротиворечива система от твърдения, даже за най-простите свойства на числата.

Да приведем още един пример. През 1922 година петроградският математик Фридман на основание решението на уравнението на Айнщайн стига до извода, че Вселената трябва да има затворена форма, като при това, както изглежда, непрекъснато се разширява¹². Даже самият Айнщайн, чиято теория била поставена в основата на работите на Фридман, отначало не могъл да се съгласи с подобен, на пръв поглед фантастичен извод. Едва през май 1923 година той публикува заявление, в което признава правилността на парадоксалните заключения на Фридман (вж. приложение 4).

В такова противоречие с ежедневно мислене влиза и айнщайновото понятие за време. На нас ни се струва напълно естествено, че ако материята напълно изчезне, времето и пространството биха продължили да съществуват. Би останала така да се каже "теоретична пустота", а часовете и минутите биха продължили да текат, та нима е възможно "да се спре" времето! А всъщност, както доказва Айнщайн, с изчезването на материята биха изчезнали и пространството, и времето.

Тази мисъл изглежда съвършено абсурдна: за "здравия смисъл" битието извън пространството и времето е непредставимо и следователно невероятно. Но тук на "рациото" е отнето правото на окончателно съждение. Това, което то отхвърля, се оказва приемливо за науката.

И както в случая с принципа за допълнителността, става ясно, че религиозната мисъл е изпреварила айн-

щайновото разбиране на природата на времето. Още Блажени Августин, един от отците на Църквата, отрича съществуването на времето преди възникването на материята¹³. Тогава това предизвикало насмешки на много философи и едва сега става ясно колко той е бил близо до идеите на физиката на относителността. "Времето възниква заедно със света, — потвърждавайки мисълта на Августин, пише Вернер Хайзенберг, — то изглежда принадлежи на света, и затова във времето, когато не е съществувала Вселена не е имало никакво време"¹⁴.

Всички тези открития първоначално водят учените до отчаяние. Хайзенберг признава: "Когато след обсъждането аз отивах да се разходя в съседния парк, пред мен отново и отново възникваше въпросът: действително ли природата може да е така абсурдна, както ни се представя в атомните експерименти?"

С една дума, самата наука довежда човека до факта на парадоксалната, с в р ъ х р а з с ъ д ъ ч н а структура на света. Това, което за "здравия смисъл" носи в себе си неотстранимо противоречие се потвърждава във висшия тип физико-математическо и философско мислене.

* * *

Струва ни се, че вторият път на познание е дал толкова много, че с него могат да бъдат ограничени нашите търсения. Но още е рано да се тържествува. Вратите на замъка се отвориха, но едва ли можем да влезем в него. Абстрактното мислене — било то наука или спекулативна философия, по силата на своята абстрактност не може да бъде окончателно и истинско познание за реалността. "Абстрактното мислене — казва Владимир Соловьев — е преходно състояние на ума, когато той е достатъчно силен, за да се освободи от изключителната власт на сетивното възприятие и да се отнася към него отрицателно, но още не е в състояние да овладее идеята в цялата ѝ пълнота и единство на нейното действително предметно битие, вътрешно и съществено да се съедини с нея; може само (ако се изразим метафорично) да се допре до повър-

хността ѝ, да се плъзга по външните ѝ форми"¹⁵.

Да си спомним във връзка с това как вижда съотношението между абстрактните конструкции в живото светосещане героят на Лев Толстой — Левин. Той тъкмо улавял в какво се състои смисълът на живота и теориите губели власт над него. "Мислите на философите, — пише Лев Толстой, му се стрували плодотворни, когато той ги четял, или сам измислял опровержения против други учения... Достатъчно било да забрави изкуствения ход на мисълта и да се върне към това, което го удовлетворява... и изведнъж цялата тази изкуствена постройка се срутва като картонен дом, ставало ясно, че постройката е направена от същите тези разместени думи, независимо от нещо по-важно отколкото разума."

Тази способност на човешкото познание потвърждава мисълта на екзистенциалистите, които смятат, че нашият мироглед зависи от теориите много по-малко отколкото ние смятаме. Жизнената пълнота на познанието се корени в това, дълбоко, загадъчно "нещо". Следователно възниква необходимост да се търси някакъв трети аспект в гносеологията, освен емпиричния и абстрактния. Той не само е длъжен да ги допълва, но ще позволи реално да се проникне в самата същност на познаваемото, като че ли сливане с него и ще даде възможност то да бъде видяно "отвътре".

Например дори ако създадем теория за съзнанието и мисленето, тя никога не ще може да замени непосредствения жив акт на личното самосъзнание. Още повече идеята за върховната реалност, изведена по пътя само на абстрактното мислене, ще остане безжизнена теория и никога не ще може да бъде основа за религиозно издигане.

* * *

Какво представлява този трети път на познание?

В търсенето на отговор на поставения въпрос е най-добре да се вземе за изходна точка самопознанието.

Действително, какво може да ни бъде дадено п о н е п о с р е д с т в е н о от нашето собствено "Аз"? За него узнаваме съвсем не чрез сетивните органи и логически операции. Съвършено е очевидно, че нашето "Аз" ни съобщава за себе си без помощта на звук, мирис, цвят или други свойства, които говорят за съществуването на външния свят. Неговата реалност е толкова безспорна за нас, че може да сметнем за фикция всичко, което ни е угодно, о с в е н нашето "Аз". Затова неслучайно Декарт е започвал своите размисли за битието с формулата *Cogito ergo sum* — "Аз мисля, следователно съществувам." "Това, по думите на Сартър, е абсолютната истина на съзнанието, познаващо само себе си"¹⁶. Тук абстрактното мислене е също така безсилно, както и сетивните органи. То разбива личността на хиляди аспекти и състояния, като е неспособно да ги обедини в живо цяло, докато в същото време живото единство — "Аз" безнадеждно се измъква от анализа. Нещо повече, както вярно отбелязва един философ: "невъзможно е да се каже, да се определи логически какво всъщност е съзнание. Природата на съзнанието, неговите свойства не могат да бъдат описани; за да бъде то, както и всичко психично разбрано, е необходимо непосредствено да бъде преживяно"¹⁷. По-лесно е да се обяснят на слепия свойствата на червения цвят, отколкото чрез рационални термини да се предаде същността на самосъзнанието, което се открива в непосредствения акт на и н т у и ц и я т а.

Това най-дълбоко и пълно възприятие на реалността превишава, макар и да не изключва първите две страни на познанието. Човек притежава не само усещания и разум, но и особен "орган" на вътрешно познание, което разкрива пред нас същността на битието. Само рецепторите и логическият анализ не са достатъчни, за да се разбере величието на фугите на Бах или Владимирската Света Богородица. Даже в областта на "точните" науки интуитивните предпоставки изпреварват нишката на строгата аргументация. "Резултатът от творческата работа на математика е доказващо разсъждение, доказа-

телството, — подчертава Д. Пойя, но доказателството се открива с помощта на правдоподобно разсъждение, с помощта на д о г а д к а¹⁸. Да си спомним, че много научни открития са изникнали в съзнанието на творците като мигновени интуитивни прозрения, които едва впоследствие се обосновават с факти и логика. В тази светлина преданието за Нютоновата ябълка не е така безсмислено. Менделеев например видял своята бъдеща таблица насън.

"Интуицията, вдъхновението, — твърди В. И. Вернадски, един от най-философски настроените умове на нашия век, са основа за най-велики научни открития, които впоследствие се опират на факти и вървят по строго логичен път. Те не са породени нито от научната, нито от логическата мисъл и не са свързани със словото и понятието в своя генезис"¹⁹.

Изтъкнатият френски физик Луи де Бройл изказва същата мисъл. Той пише, "човешката наука, по същество рационална в своите основи и по своите методи, може да осъществява най-забележителните си завоевания единствено по пътя на опасни внезапни скокове на ума, когато се проявяват способности, освободени от оковите на строгото разсъждение, които се наричат въображение, интуиция"²⁰. Друг съвременен физик — Волфганг Паули, признавайки че нито емпиризмът, нито "чистата логика" са способни да установят единство между познаващия и реалността, също ни насочва към интуицията. При това той свързва интуицията със сферата на безсъзнателното, както я разбира психиатърът философ Карл Г. Юнг. Обективната гносеологическа ценност на такова предрационално познание произтича, според Паули, от някакъв "порядък във Вселената", независещ от нашия произвол и отличаващ се от света на явленията."²¹ Главната особеност на интуитивното познание се състои в това, че то дава на познаващия с ъ п р и ч а с т и е към пулса на световното битие. Естествено е, че този път на познание не е можело да бъде заобиколен от философите в продължение на векове.

Понятието за интуицията съществува и в индийското и в гръцкото умозрение. За нея говорят средновековните богослови Тома Аквински и Яков Бьоме. Посочвайки крайните граници на рационалното знание, Декарт пише: "Като отхвърлим всички вериги на силогизмите, трябва напълно да се доверим на интуицията, като единствено оставащ ни път"²². Лайбниц я нарича "най-съвършеното знание"; Гьоте казва, че "битието, разчленено от разума винаги дава остатък" и от това извежда необходимостта от интуиция. Фихте вижда в нея пряк път към познанието на собственото "Аз", а според Шелинг "обектът ни се дава съвсем не така, както в математиката нагледността"²³. С това той иска да подчертае, че при интуитивното съзерцание се преодолява пропаст, която в опосредстваното знание отделя обекта от познаващия субект.

След Шелинг учението за интуитивния път на знанието развива Владимир Соловьов. Той пояснява неговата специфика, разглеждайки процеса на художественото творчество.

"Тези идеални образи, пише той, които художникът въплъщава в своите произведения не са нито просто възпроизвеждане на наблюдаваните явления в тяхната частна, случайна действителност, нито абстрахиращи от тази действителност общи понятия. Както наблюдението, така и абстрахирането, обобщаването са необходими за разработката на художествени идеи, но не и за тяхното създаване, иначе всеки наблюдателен и размишляващ човек, всеки учен или мислител би могъл да бъде истински художник. Всички, които в известна степен са запознати с процеса на художественото творчество, добре знаят, че художествените идеи и образи не са сложни продукти на наблюдението и рефлексията, а изникват пред умствения взор изведнъж в своята вътрешна цялост (художникът ги вижда, както твърдят за себе си Гьоте и Хофман). По-нататъшната художествена работа се свежда до тяхното развитие и въплъщение в материални подробности... Ако по този начин, предмет на художественото не може да бъде нито частно явление, възприе-

мано във външния опит, нито общо понятие, създадено от разсъдъчната рефлексия, то това може да бъде само истинска идея откриваща се на умственото съзерцание²⁴.

Но истинско тържество на интуитивизма предизвиква развитието на мисълта в края на XIX и началото на XX век. Като основоположник на съвременните форми на интуитивизма може да се смята Анри Бергсон (1859—1941) — един от най-оригиналните философи на първата третина на нашето столетие²⁵.

Бергсон показва как нашата разсъдъчна логика, нашият "интелект" са се развивали в процеса на еволюцията като инструмент за приспособяването на човека към обкръжаващата го среда*. Ако в борбата за съществуване животните се ръководят от инстинкта, то "интелектът" снабдява човека с оръдия. Той служи преди всичко за външно въздействие върху материята и затова нашата житейска логика се оказва пронизана от механистични принципи. В дълбочината на нещата "интелектът" не е в състояние да проникне. Интуицията е по-широко понятие от житейската логика, тя според думите на Бергсон, "преминава отвъд интелекта"²⁶.

Бергсон изхожда от мисълта, че световната реалност, включително човешкото мислене, представлява непрекъснат поток, процес. Рационализмът, като разлага този процес на "съставните му части", не може да постигне неговата същност, неговия вътрешен импулс. "Анализът, — казва философът, — винаги оперира с неподвижното, докато интуицията се вмести в подвижното". Според определението на Бергсон, интуицията е "вид интелектуална симпатия**", чрез която човек се пренася вътре в предмета, за да се слее с онова, което в него е единствено и следователно неизразимо²⁷.

Близо до понятието интуиция е понятието в я р а,

* "Интелект" в терминологията на Бергсон е форма на чисто рационалното, разсъдъчно познание.

** "Симпатия" /гръц./ — "съ- преживяване", "съ- чувство".

която е такова вътрешно състояние на човека, при което той е убеден в достоверността на нещо без посредничеството на сетивата или на логическия ход на мисълта, по пътя на необяснима увереност. Така например ние вярваме, че материята съществува независимо от нашето съзнание без каквито и да са доказателства за това. Свещ. Сергей Булгаков даже отъждествява вярата с интуицията²⁸.

Може би най-уязвимото място в учението на Бергсон е неговото категорично отричане на ролята на абстрактното мислене при осмисляне на интуицията. Макар че той справедливо посочва утилитарния характер на "интелекта", все пак не доценява значението и силата на разума. Съвършено очевидно е, че човек не може да се откаже както от него, така и от системата от понятия. Неговото познание носи цялостен характер, в който тясно са взаимосвързани и трите нива на познание.

Ето защо учението на интуитивизма не спира до Бергсон, а продължава да се усъвършенства и развива²⁹. Във всичките му аспекти, било то "интенцията" на Хусерл или "озарението" на екзистенциалистите, се запазва примата на дълбочинното съзерцание, което разкрива на човека вътрешната същност на нещата. Именно във "вживяването", в развитието на интуитивните способности е изходът от гносеологическата тъмница, в която са се опитвали да заточат човека Юм, Кант и позитивистите.

Това, че Кант поставя въпроса за границите и възможностите на човешкото познание в центъра на всяка философия, е негова велика заслуга. Основният порок на кантианството се състои в това, че то в своята "дисекционна зала" на разума, разглежда не живото динамично познание, а, според точния израз на Владимир Ерн — "схематичен труп на мисълта". Именно поради това Кант спира до средата на пътя като признава за невъзможно човек да познае "нещото в себе си". Той не вижда в дълбините на духа онези неизчерпаеми сили, които са способни да разкъсат завесата на емпиричното³⁰.

Само в органическото съчетаване на непосредствения опит, абстрактното мислене и интуицията се ражда висшият интегрален тип познание, в което господства, според определението на Бердяев "Големият Разум". Той не се ограничава от тесните рамки на разсъдка, а е способен да се издигне до сферата на парадоксалното, антиномичното. Той включва в себе си всички сили на малкия разум, както цялото своите части. Именно това му позволява да отправя своя поглед от видимите явления на природата до последните граници на битието.